

ƏBU HAMİD ƏL-QƏZZALININ DİNİ MÜNASİBƏT VƏ DAVRANIŞLAR HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİ FONUNDA DİNDARLIQ TIPLƏRİ

Qüdrət CƏFƏROV,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun

“Dinin psixologiyası” ixtisası üzrə magistrantı,

ceferov2601@gmail.com

Xülasə. Dini münasibət və davranışlar mövzusunda Qərbi ölkələrində müəyyən qədər tədqiqatlar aparılsa da, müsəlman ölkələrində bu sahədə aparılan araşdırmalar çox azdır. İslam mədəniyyətində bu mövzuda aparılmış hərtərəfli araşdırmalardan biri Əbu Hamid əl-Qəzzalının düşüncələrindən qaynaqlanmışdır. İlhan Topuz tərəfindən XXI əsrdə bu düşüncələr əsasında daha geniş şəkildə dini inkişaf səviyyələrini ölçmə şkalası tərtib olunaraq, din psixologiyasında istifadə olunmaqdadır. Əbu Hamid əl-Qəzzaliyə görə, fərqlər dinin obyektiv strukturu daxilində ümumi olaraq üç qrupda tədqiq edilə bilər. Onun fikrincə, insanın dini münasibət və davranışlarını başa düşmək üçün onun təbiətini, yəni özünü, mahiyyətini bilmək çox əhəmiyyətlidir, çünki insanlar dini öz qabiliyyətləri, motivləri, qavrayış və maraqları ilə idrak edir, bu yolla dini münasibət və davranışlar formalaşdırırlar. Bu məsələ din psixologiyası çərçivəsində araşdırıldığından Əbu Hamid əl-Qəzzalının psixoloji təsbit və təhlillərinə əsaslanılır.

AÇAR SÖZLƏR: Qəzzali, din psixologiyası, dini münasibət və davranışlar, dindarlıq tipləri.

Гудрат Джафаров

ТИПЫ РЕЛИГИОЗНОСТИ В КОНТЕКСТЕ РАЗМЫШЛЕНИЙ АБУ ХАМИДА АЛЬ-ГАЗАЛИ О РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЯХ И ПОВЕДЕНИИ

Резюме. Прежде всего, следует отметить, что, несмотря на в западных странах были проведены некоторые исследования религиозных взглядов и поведения, в мусульманских странах очень мало исследований в этой области. Одно из громких исследований по этой теме в исламской культуре было основано на размышлениях Абу Хамида аль-Газали. Психология религии используется через шкалу измерения уровней религиозного развития, широко основанную на этих мыслях Ильхана Топуза в 21 веке. По мнению Абу Хамида аль-Газали, людей можно изучать в трех группах в рамках объективной структуры религии. Он считал, что для понимания религиозных отношений и поведения человека очень важно знать его природу, то есть самого себя, свою сущность, поскольку люди познают религию через свои способности, мотивы, восприятие и

интересы и таким образом формируют религиозные отношения и поведение. Поскольку этот вопрос исследуется в рамках психологии религии, он опирается на утверждениях и анализе Абу Хамида аль-Газали в области психологии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Газали, психология религии, религиозные отношения и поведение, типы религиозности.

Gudrat Jafarov

TYPES OF RELIGIOUSNESS WITHIN THE CONTEXT OF ABU HAMID AL-GHAZALI'S REFLECTIONS ON RELIGIOUS RELATIONS AND BEHAVIOR

Summary. Although some studies have been conducted in Western countries on religious attitudes and behaviors, there are very few studies conducted in this field in Muslim countries. One of the high-profile studies on this topic in Islamic culture was based on the thoughts of Abu Hamid al-Ghazali. The psychology of religion is being used through a scale for measuring levels of religious development widely based on these thoughts in the 21st century by İlhan Topuz. According to Abu Hamid al-Ghazali, people can be studied in three groups within the objective structure of religion. He believed that in order to understand the people's religious relations and behavior, it is very important to know their nature, that is, ourselves, our essence because people learn religion through their abilities, motives, perceptions, and interests, thus they form religious relations and behavior with this way. Due to this issue is investigated within the framework of the psychology of religion, it is based on the psychological findings and analyzes of Abu Hamid al-Ghazali.

KEY WORDS: Ghazali, psychology of religion, religious relations and behavior, types of religiousness.

Qəzzalinin həyatı

Əbu Hamid əl-Qəzzalinin 1058-ci ildə, bəzi mənbələrdə isə 1059-cu ildə İranın Xorasan bölgəsində dünyaya gəldiyinə, 53 və ya 55 il yaşadığına dair məlumatlar vardır. O, fars əsilli hesab edilir və ailəsi ilə bağlı informasiyalar azlıq təşkil edir. Sufi kimliyi ilə diqqətləri çəkən alim Əhməd əl-Qəzzali kimi də tanınır. Mənbələrdə təsəvvüf sahəsinə marağının artmasını atası ilə əlaqələndirənlər olmuşdur [1, s.530]. Mənbələrdə Qəzzali bəzən filosof, bəzən kəlamçı, bəzən isə mütəsəvvüf kimi qeyd olunmuşdur. O, İslam elmlərinin bütün sahələri, eyni zamanda həm fizika, həm də metafizika ilə bağlı müxtəlif əsərlər yazmışdır. Hər bir insanın həyatı zaman keçdikcə müxtəlif şəkillərdə dəyişdiyi kimi Qəzzalinin ömrünü də dörd mərhələdə ələ almaq mümkündür:

- 1) şəxsiyyətin formalaşması mərhələsi;
- 2) elmi məclislərdə iştirak mərhələsi;
- 3) şübhə və təcrübənin tənqidi mərhələsi;
- 4) həm şəxsiyyət, həm də bilik baxımından regenerasiya [2, s.8-9].

Əbu Hamid əl-Qəzzalinin dövrümüzə gəlib çatmış və ən əhəmiyyətli hesab olunan əsəri "İhyau-Ulumiddin"dir. Bu əsərini Şamda olarkən qələmə almışdır [3, s.10]. Onun əsərləri baxımından məhsuldar dövrü Bağdada köçdükdən sonra başlamışdır və bu dövr "ilk tədris dövrü" adlandırılır. Qeyd olunan dövrdə xüsusilə fiqh, fəlsəfə və kəlamla bağlı əsərləri ilə məşhurlaşmışdır. Qəzzalinin otuz səkkiz yaşında

olarkən Bağdadı tərk etməsi həyatına da ciddi təsir göstərmişdir. İki illik ayrılıqdan sonra, təxminən, qırx yaşında yenidən Bağdada qayıtmışdır. Göründüyü kimi o, həyatının bir çox hissəsini müxtəlif yerlərdə keçirmişdir [4, s.11-12].

Dini inkişaf səviyyələri baxımından dindarlıq tipləri

Dini inkişaf səviyyələri baxımından dindarlıq tipləri Qəzzalının fikir və düşüncələri əsasında formalaşdırılmışdır. Qəzzaliyə görə, fərdlər yaşadıkları yerdə, yetişdikləri mühitin dini mədəniyyətində qəbul olunan dini davranışları həyata keçirirlər. Onlar cəmiyyətin liderlərinin və valideynlərinin yerinə yetirdikləri dini davranışları mənimsəyirlər. Bundan əlavə, mənimsədikləri bu davranışları onlara olan etibarları səbəbi ilə sorğu-sualsız qəbul və təqlid edirlər. Bu prosesdə xüsusilə uşaqlar formalaşmamış zehni qabiliyyətləri səbəbi ilə valideynlərinin və digər böyüklərin dediklərini dəlilsiz qəbul edir və deyilənləri şüursuz şəkildə təqlid edirlər.

Qəzzali şəxsi inkişaf ilə cəmiyyətin dini mədəniyyətinin qarşılıqlı təsirlənməsi fonunda insanlarda üç fərqli dindarlıq tipini müəyyənləşdirmişdir. Bu təsnifə təqlidi, təhqiqi (elmi) və zövq alınan dindarlıq tipləri daxildir [5, s.177].

Təqlidi dindarlıq tipi

Psixoloqlara görə, təqlidin insanın dünyaya gəldiyi andan ömrünün sonuna qədər təsirlərini görə bilərik [6, s.4]. Eyni zamanda, dini inkişafın başlanğıcı kimi də təqlid göstərilə bilər. Bu başlanğıc prosesində dini inanc və davranışlar mənimsənilir, lakin həmin dəyərlərin fonunda formalaşan inanc sistemi çox sadə və səthidir. Təqlidi dindarlıqda fərdin inancı din haqqında deyilənləri xoş niyyətlə qəbul edib, ifadə edilənlərin həqiqiliyinə inanmaqla formalaşır. Dini inkişaf zamanı zehni qabiliyyətlərini kifayət qədər istifadə etməyən insanların inancı məhz təqlidi dindarlıq tipinə aid edilə bilər. Bunun səbəbi isə insanların dini inanc və davranışları sadəcə özlərinə ətrafdakılardan edilən təqlinlərlə qəbul etmələri, dini düşüncələri, dini dəyərləri və dini davranışları öyrənmək üçün şəxsi səy göstərməkdən və məsuliyyət altına girməkdən çəkinmələridir. Bu mövzuda Qəzzali təqlidi imana sahib olan insanlar haqqında bunları qeyd edir: “Təqlidi imana sahib olan şəxslər cənnət ümidi və cəhənnəm qorxusu ilə ibadət edirlər. Əgər bu insanlar cəhənnəm əzabı ilə bir az qorxudulsalar, təqlidi bilgilərini tərk etməyə, “necə daha yaxşı ibadət edə bilərəm?” deyər araşdırmağa başlaya bilərlər” [7, s.162].

Təhqiqi dindarlıq tipi

Təhqiqi, digər adı ilə elmi dindarlıq adlanan bu dindarlıq tipinin əsas xüsusiyyəti ilk dövrlərdən qazandıqları təqlidi inanc və davranışlarını sorğulamağa başlamalarıdır. Qəzzaliyə görə, bu sorğulama prosesində insanlarda bəzi dilemmalar meydana gəlir, hətta dini inancı zəifləyə bilər. Bu vəziyyətdən narahat olan insan şübhələrini aradan qaldırmaq məqsədilə dini inanc və davranışlarını təməlləndirmək üçün bilgi axtarışına istiqamətlənir [7, s.164]. Qəzzali insanın valideynlərindən və ətrafından öyrəndiyi təqlidi məlumatların həqiqətini axtarmağa başlamasının, dini mövzularda ona deyilənləri dəlilə bağlı olaraq qəbul etməsinin, hər hansı bir dini məsələ ilə bağlı dini qaynaqlardan istifadə etməsinin nəticəsi olaraq təhqiqi dindarlıq tipinin formalaşdığını bildirir. Təhqiqi dindarlıq səviyyəsinə çatmaq üçün fərdin ciddi bir düşüncə prosesindən keçməsinin əhəmiyyətli olduğu vurğulanır. Bu məsələ Qəzzalının birbaşa həyatı ilə də əlaqədar olmuş, təxminən otuz yaşlarında olarkən mənəvi böhran onun təqlid səviyyəsində olduğu düşüncəsinə

salmışdır. O, təkəcə özünün dini düşüncələrini deyil, həmçinin cəmiyyətin dini davranışlarını sorğulamağa başlamış və dini həyatında dərinlik qazanaraq, inanc və davranışlarından zövq almağa başlamışdır.

Zövq alınan dindarlıq tipi

Qəzzaliyə görə, zövq alınan dindarlıq dini davranışın ən ideal səviyyəsi və dini inkişafın son nöqtəsidir. Belə ki, dini inanc və davranışlarından zövq almağa başlayan fərd inancının dərinliklərinə enə bilir. Dini inanc və davranışlardan zövq almaq insanın yaşadığı dini təcrübələr fonunda əldə edilə bilər. Qəzzali zövq alınan dindarlıq tipinin xüsusiyyətlərini bu şəkildə izah etmişdir: insanın bütün günahlardan qorunması, arzu və istəklərini aqlının nəzarətində saxlaması, dünyəvi sıxıntı və kədərləri unutmaması, aqlını hiss və xəyallarının təsirindən qurtarması və s. Bütün bunlara əməl edə bilən şəxs Qəzzalinin düşüncəsində özünü tamamilə Yaradıcısına həsr etmiş kimsədir. Zövq alınan dindarlıq tipinə sahib fərdin “qəlb gözünün” açıldığını deyən Qəzzali həmin insanın zaman keçdikcə Yaradandan sevgisini qazanaraq, Onun köməyinə qovuşduğunu və “qurbiiyyət” adı verilən Yaradıcıya yaxın olma məqamına çatdığını bildirir [7, s.167]. Həmçinin Qəzzali insanın bu sıx dini təcrübələrdən aldığı zövqün dünyanın heç bir nemətindən ala bilməyəcəyini qeyd edir [5, s.184].

Aldadıcı dindarlıq tipi

Qəzzali aldadıcı və yaxud riyakar dindarlıq tipindən geniş şəkildə bəhs etməsə də, münafıqlar haqqında da fikirlər səsləndirmişdir. Bu dindarlıq tipinin başlıca xüsusiyyəti dini inanc və davranışları sadəcə hər hansı bir mənfəət təmin etmək üçün həyata keçirməsidir. Bu dindarlıq tipinə sahib fərdlər yalnız şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün dindən istifadə edirlər [5, s.175]. Mövlanə də bu dindarlıq tipi ilə bağlı öz fikirlərini irəli sürmüşdür. Belə ki, o, aldadıcı dindarlığı qeyri-səmimi və ya riyakar dindarlıq adı altında qeyd etmiş, dini fərdin dünyadakı hədəflərinə çatması üçün “mənfəət” vasitəsi kimi izah etmişdir. İslam ədəbiyyatında aldadıcı dindarlıq tipini “riya” kəlməsi ilə assosiasiya edirlər. Bu cür insanlar İslamın prinsiplərini dünyəvi mənfəətləri uğrunda istifadə edirlər. Mövlanə riyakar dindarlıq tipinə sahib olan insanı bu cür izah edir: “Dili ilə müsəlman olduğunu ifadə edən, halbuki qəlbi ilə inkar edən şəxs bədəninə gözəl ətir vuran, lakin ruhu pis qoxularla dolu olan şəxsdir” [8, s.85-87].

İnancsızlıq tipi

İnancsızlıq tipinə sahib insan şəxsi istək və arzularını davranışlarının təməli qəbul edərək dini inanc və davranışları, ümumiyyətlə dinlə bağlı hər şeyi öz istək və arzularının qarşısında maneə kimi görür. Buna görə də dini dəyərləri qəbul etmir, dini inanc və davranışlara qarşı mənfi münasibət nümayiş etdirirlər [9, s.159]. İslamın əsas istinad mənbəyi olan Qurani-Kərimə görə, inancsızlıq “imansızlıq, etiqadsızlıq” mənalına gəlir [10, s.152]. İnancsızlıq və ya imansızlıqla bağlı araşdırmalara nəzər saldıqda əsas göstəricilər olaraq aşağıdakılar qəbul edilir:

- 1) Tanrıya inamın olmaması;
- 2) Dinsiz olmaq;
- 3) Özünü imansız, ateist, aqnostik və s. elan etmək [11, s.28].

Nəticə

Əbu Hamid əl-Qəzzalının dini münasibət və davranışlar haqqında düşüncələri nəzəri bir təmələ əsaslanarsa da, müasir dövrdə din psixologiyasının dindarlıq tipləri ilə bağlı empirik tədqiqatlarında geniş şəkildə tətbiq olunur. Buna görə də Qəzzalının dini inkişafa aid fikirlərinin dərinədən incələnməsi məqsədəuyğundur [7, s.158].

Din və cəmiyyət arasındakı əlaqə tək tərəfli olmayıb, qarşılıqlı şəkildə bir-birindən təsirləndiyinə görə din psixologiyası tədqiqatlarında dindarlıq tiplərinin təsnifləşdirilməsi vacib amillərdən hesab olunur. Bu istiqamətdə insanlar dindarlıq baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olsalar da, müəyyən oxşar xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Məhz bu nüans nəzərə alınaraq dindarlıq tiplərini ayırmaq olar. Dindarlıq tipologiyalarının hazırlanmasının əsas məqsədi fərdlərin dini həyatındakı fərqləri obyektiv şəkildə üzə çıxarmaqdan ibarətdir [9, s.121]. Qəzzalının dini düşüncə və davranışlardan haqqındakı mülahizələrindən qaynaqlanaraq İlhan Topuzun formalaşdırdığı “Dini inkişaf səviyyələri şkalası” dindarlıq tiplərini müəyyənləşdirmək üçün günümüzdəki ən əhəmiyyətli ölçmə şkalalarından biri hesab olunur. Bu çalışma din psixologiyası sahəsində bir çox empirik tədqiqatlarda tətbiq olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafa Çağrıcı. Gazzali, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: 1996, cild 13, səh.530-534.
2. **İbrahim Çapak.** Gazzali ve dikkat çektiği bazı meseleler // Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016, cild 2, sayı 1, səh.7-31.
3. Veysel Akkaya. Hidayet rehberi Gazali. **İstanbul:** İnsan Yayınları, 2003, səh.173.
4. Abdurrahim Güzel. Ebu Hamid Muhammed el-Gazali // Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Kayseri, 1988, səh.19.
5. **İlhan Topuz.** Dindarlık tipolojilerini belirleme ölçeği: Geliştirilmesi, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması - Gazalinin anlayışına göre // Marife, 2011, səh.175-189.
6. Murat Çebi. Yeniliklerin yayılmasında sosyal taklidin ve kanaat önderlerinin işlevsel önemi: Gabriel Tardenin sosyal taklit teorisi açısından bir inceleme // İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 2012, sayı 34, səh.18.
7. **İlhan Topuz.** **Gazalide dini tutum ve davranışlar** - Dini yaşam biçimleri // Marife, 2011, səh.157-177.
8. Ramazan Altıntaş. Mevlanada dindarlık tipolojileri // Eskiye Dergisi, İstanbul, 2008, sayı 10, səh.82-89.
9. Halil İbrahim Akkuş, Ramazan Uçar. Dindarlık tipolojileri bağlamında Türk toplumu // Toplum Bilimleri Dergisi, 2018, səh.115-139.
10. Çağfer Karadaş. Kurana göre inançsızlık // İslam Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 2004, sayı12, səh.150-152.
11. Kenan Sevinç. İnançsızlık psikolojisi. **İstanbul:** Çamlıca Yayınları, 2017, səh.390.